

SLOW TRAVEL EUROPE

BERLIJN & OMGEVING

**ONBEKENDE PLEKKEN, TURBULENTE GESCHIEDENIS,
TOCHTEN DOOR DE NATUUR**

LAURENS BLUEKENS & IDA REIHANI

F J O R D

INHOUD

Inleiding – Droomstad van verlangens	7
Hoe dit boek te gebruiken	13
Geschiedenis van Berlijn & omgeving – Hoofdstad van de twintigste eeuw	17
The usual suspects – De bekende plekken	31
01 De Mauerneg – Fietsen langs het brandpunt van de Koude Oorlog	41
02 De Keizertijd (1871-1918) – Huurkazernes, paleizen en het Rijksdaggebouw	61
03 De Weimartijd (1918-1933) – Dada, filmstudio's en balhuizen	73
04 De naziperiode (1933-1945) – Guillotines, concentratiekampen en Germania	89
05 Joods erfgoed – Langs wat niet meer is	105
06 De Koude Oorlog (1945-1989) – Leninbeelden, Stasidossiers en een afliuisterstation	119
07 De oude industrie – Elektro, staal en bier	135
08 Groen en blauw – Verborgene oases, levendige parken en glinsterende meertjes	157
09 Verlaten gebouwen – De verstilde schoonheid van verval	173
10 Negentien tochten – Fietsen en wandelen in Berlijn & omgeving	193
Slotwoord – Een doodnormale hoofdstad?	255
Van ontbijt tot snack, van koffie tot lunch	84
Restaurants uit alle windstreken	114
De buurten van Berlijn	150
Ontelbare musea	186
Lezen en kijken – Duik in Berlijn	261
Index	264
Over de makers	270
Colofon en fotoverantwoording	272

INLEIDING

Droomstad van verlangens

De bekende Berlijnplekken zijn mooi en interessant, maar ook slechts het topje van de ijsberg. In de Duitse hoofdstad en de verrassende Speckgürtel (speklaag) eromheen wacht een mix van onbekende historische, culturele en groene plekken om ontdekt te worden, dwars door de lagen van de tijd.

OPEENSTAPELING VAN GESCHIEDENIS

Wie Berlijn zegt, denkt aan de Brandenburger Tor en het Rijksdaggebouw, de Alexanderplatz met de onvermijdelijke Fernsehturm, de Kurfürstendamm en Checkpoint Charlie. Wat verder uit het centrum doen ook de kunstwerken van de East Side Gallery, de ruimte van het Tempelhofer Feld, het restje Berlijnse Muur aan de Bernauer Straße, de praal van Schloss Sanssouci en de uitgestrekte Wannsee bij menig toerist een belletje rinkelen. Het zijn stuk voor stuk interessante plekken die de historische en culturele rijkdom van de Duitse hoofdstad illustreren. Berlijn speelde in de Europese geschiedenis van de vorige eeuw zo'n prominente rol dat de Berlijnse historicus Hanno Hochmuth in zijn boek treffend spreekt van 'het Rome van de eigentijdse geschiedenis'.

De lagen van het verleden buitelen over elkaar heen en zelfs over de omgang met onopvallende plekken zijn discussies gevoerd. Het maakt van elke stadswandeling een opwindende en eindeloze oefening in het thuisbrengen van alle restanten van het verleden – een snoepwinkel

voor geschiedenis- en cultuurliefhebbers. Dat ondervond ook Claude Lanzmann, de maker van monsterdocumentaire *Shoah*. '(...) want via het Berlijnse stedelijke landschap is het mogelijk het hele verleden van onze tijd te lezen, de verschillende lagen ervan zoals in geologische doorsneden te overzien', schreef de Fransman in zijn memoires. 'Het Berlijn van de keizers, het wilhelminische Berlijn, het nazi-Berlijn, het Berlijn onder de geallieerden, het rode, communistische Berlijn – lagen die naast elkaar bestaan, door elkaar lopen, versmelten tot iets wat uniek is.' En dan vergat Lanzmann de cultureel florierende maar politiek instabiele Weimarrepubliek nog, met Berlijn als vrijgevochten Eldorado of 'Babylon aan de Spree'.

Het zijn niet de enige mythische labels die de stad sinds halverwege de negentiende eeuw opgeplakt kreeg door de snelle groei en vele gedaanteverwisselingen. In het industriële Berlijn zoemde 'Chicago aan de Spree' rond, Adolf Hitler hoopte de stad te transformeren tot 'Welthauptstadt Germania'. Na de oorlog voorzag de Oost-Duitse leiding haar deel van

de stad als een socialistische metropool. De westerse bezettingsmachten noemden hun sectoren liefkozend ‘Outpost of Freedom’. Wie macht had, kon de stad daadwerkelijk naar zijn hand zetten. De koninklijke en later keizerlijke familie – de Hohenzollerns – stampte paleizen uit de grond, Hitler bouwde de reusachtige luchthaven Tempelhof, de partijbonzen van de Duitse Democratische Republiek (DDR) schiepen de Karl-Marx-Allee en de Fernsehturm. Maar de maakbaarheid van een stad kent zijn grenzen. Berlijn is een potpourri van allerlei vervlogen, onafgemaakte plannen. Of, zoals Hochmuth het vrij vertaald formuleert: een theater van verschillende concurrerende systemen vol met schuldige plekken.

Boven op de puinhopen van de geschiedenis ontstond na de *Wende*, zoals de val van de Muur in het Duits ook wel heet, een wilde en vrije sfeer die de geest van de Weimarrepubliek deed herleven. In het fotoboek *Berlin Wonderland* van Chris Keller en Anke Fesl noemen ervaringsdeskundigen de pas herenigde stad een ‘wensvervullende zone waarin alles mogelijk was’, ‘de magische stad van het tussenin’ en ‘uit de tijd gevallen’. Volgens theatermaker Heiner Müller was niet de Brandenburger Tor, maar Tacheles het symbool van de hereniging. Dat was een levendig, alternatief cultuurcentrum in een door de oorlog zwaar beschadigd geraakt Wertheim-warenhuis. Het bood onderdak aan mensen uit allerlei landen. Ze woonden samen, vierden feest en organiseerden tentoonstellingen. In de tuin verschenen de gekste kunstwerken, gemaakt van achtergebleven rommel, Trabantjes en Sovjetwapentuig. Op de Potsdamer Platz, dat er als voormalig niemandsland desolaat bij lag, ontstond een van de meest legendarische technoclubs. ‘Ik voelde zo’n onmiddellijke aantrekkingskracht’, vertelt Dimitri Hegemann in *Berlin Wonderland* over het moment dat hij en zijn vrienden de ondergrondse kluis van een ander verwoest Wertheim-warenhuis ontdekten. In 1992 opende hij daar club Tresor.

‘PROJECTIESCHERM VAN DE EIGEN VERLANGENS’

De sfeer van de jaren negentig vormt steeds duidelijker een volgende afgesloten laag in de historische doorsnede van de stad. De vraag of Berlijn ‘voorbij’ is, dringt zich steeds sterker op en komt in het volgende hoofdstuk plus het slotwoord verder aan bod. Toen ik in 2012 voor het eerst langere tijd in Berlijn verbleef, speelde de kwestie of Berlijn ‘voorbij’ is voor mij geen enkele rol. De stad was alleen maar nieuw, interessant en spannend, de plek waar het gebeurde. De Duitse hoofdstad fungeerde als ‘projectiescherm van de eigen verlangens,’ zoals *NRC*-journalist en oud-Duitslandcorrespondent Merlijn Schoonenboom het scherp omschreef in een interview met mij. ‘Wat in ons eigen land en in onze eigen steden niet meer kan, kan hier wel. Berlijn heeft een mooie mix van enerzijds opgeknapte delen en anderzijds genoeg openliggende gebieden, waardoor mensen een gevoel van vrijheid hebben.’

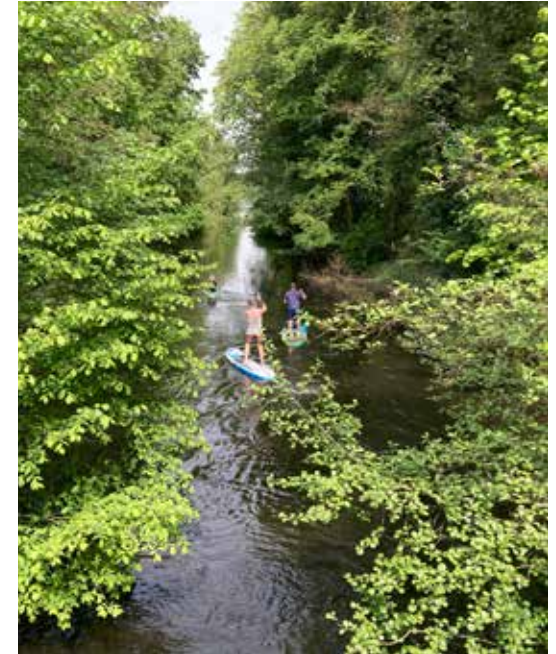
Na de Wende vervult de stad voor mensen uit alle windstreken de rol van *Sehnsuchtsort*, een droomstad van onbegrensde mogelijkheden. Nieuwkomers verlangen naar een alternatieve manier van leven, avontuur, ruimte om na te denken, de mogelijkheid zichzelf weg van huis opnieuw uit te vinden. De relaxte sfeer, het brede internationale publiek en het grote cultuuraanbod vergemakkelijken dat. Voor mijzelf zat de aantrekkingskracht eerst vooral in de restanten van de geschiedenis, de vele restaurantjes waar je voor weinig geld goed kunt eten, de technoclubs in bouwvallige fabriekspanden en de parken waar je in alle rust een biertje of Club-Mate drinkt. En dan was er ook nog de aanhoudende culturele verwondering, of het nu ging om de straatmuzikanten, de vroegere avantgardistische kunst in de Berlinische Galerie of de door een orkest begeleide vertoningen van stomme films in de Babylon-bioscoop. De razende U- en S-Bahntreinen – inclusief hypnotiserende pieptonen bij het openen en sluiten van de deuren en de geur van döner en *Asiaphanne* in de stations – hielden mijn fascinatie gaande. Op de klanken van Ideal,

Einstürzende Neubauten, Ben Klock en Oliver Koletzki raakte ik verslingerd aan de energie van de metropool. Het rauwe straatbeeld met oorlogslittekens, woekerende plantsoenen, tentenkampen van creatievelingen en daklozen, een politieke strijd op de muren uitgevochten in graffiti tags: ik verwelkomde het allemaal als een fijne afwisseling op het aangeharkte Nederland.

Fascinerende rafelrandjes waren nooit ver weg. Op een steenkoude dag wurmde ik me met een aantal vrienden door een gat in het hek rondom het verlaten geallieerde afliuisterstation op de Teufelsberg. Als champignons piepten de witte radarbollen al van verre uit het groen. De berg is letterlijk opgebouwd uit verschillende lagen geschiedenis: van militaire nazi-universiteit in aanbouw tot *Trümmerberg* (puinberg), van wintersportberg tot afliuisterstation, en uiteindelijk naar zieltogend karkas. Langs graffiti, stapels lege bierflessen en afgeragde meubelstukken baanden we ons een weg naar boven. Aangekomen op de top volgde de beloning. De geometrische opbouw van de hoogste radarbol versterkte zelfs de allerzachtste geluiden tot donderend gegalm. Mensen zongen, fluisterden of genoten in stilte van het tafereel, met sigaret en fles bier in de hand. Als klap op de vuurpijl was er een magnifiek uitzicht over de stad en de groene omgeving, met in het midden de flonkerende Fernsehturm. Het gevoel van vrijheid was onovertroffen.

DE WEELDERIG GROENE OMGEVING

Later werd Berlijn thuis. Te voet, op de fiets, per S- en U-Bahn, trein en veerboot en vaak vergezeld van mijn partner Ida – die precies weet waar je het lekkerst kunt eten en drinken – pluisde ik de stad verder uit. Dat bracht het besef dat de hoofdstad ook enorm groen is en de historische, culturele en natuurlijke rijkdom doorloopt in de buitenwijken en de verdere omgeving. Maar liefst een kwart van het uitgestrekte stadsoppervlak is bos of water, waaronder het Grunewald en de rivieren Havel en Spree. Daarmee is Berlijn een van

de groenste hoofdsteden van Europa. Het omringende Brandenburg doet er nog een schep bovenop. De deelstaat heeft ongeveer drie keer zoveel bosoppervlak als Nederland, maar is behoorlijk dunbevolkt. In Nederlandse bossen loop je zeker in mooie weekenden haast polonaise, maar in de Speckgürtel kan de romantische ziel zich in een idylle van uitgestrekte naald- en loofbossen, vriendelijke heuvels, glinsterende meren en stroompjes helemaal alleen op de wereld voelen.

Ten opzichte van Berlijn biedt Brandenburg een totaal andere wereld met een rustig tempo. De streek lijkt op veel plekken bevroren in de tijd, of dat nu in de jaren negentig, de DDR-tijd of nog langer geleden is. Overblijfselen uit het verleden zijn er te over, al dan niet verlaten of opengesteld als museum: kloosters en fabrieken, villa's en ziekenhuizen, kazernes en concentratiekampen. In de slaperige dorpjes zijn altijd wel een monument voor de Eerste Wereldoorlog en een Sovjetmonument te vinden. Straten zijn vernoemd naar grondlegger van het communisme Karl Marx, oud-voorman van de communistische partij Ernst Thälmann en andere Oost-Duitse helden.

En dan zijn er nog de dorpspleintjes met kerkjes, dromerige plaatsnamen als Neuglobsow, Klein Glien en Chorin, en de Astrid Lindgren-achtige houten huizen met moestuintjes. De drift om de ruimte tot in de puntjes te organiseren is in Brandenburg prettig afwezig en het landschap is niet zo gerationaliseerd als in Nederland. Zand-, kiezel-, klinker- en asfaltweggetjes lopen kriskras door elkaar, overal wordt van alles neergekwakt, de variatie in bouwstijlen is groot. Soms maakt de omgeving een domweg troosteloze indruk, met kitscherige schoonheidssalons en vale uitvaartwinkels, gaten in de weg en dichtgetimmerde huizen met grijs, korrelig DDR-stucwerk (*Kratzputz*).

TALLOZE ONTDEKKINGSTOCHTEN

Zowel Berlijn als zijn omgeving bieden dus die even fascinerende als verwarrende mix van schoonheid en verloedering, goed voor talloze ontdekkingstochten. Wandel of fiets over de Mauerweg, deels door het ‘Pruisische Arcadië’ in en rond Potsdam. Speur naar de beeltenis van de godin van het licht in voormalig ‘Elektropolis’ Schöne-weide en verwonder je over de ‘kalkkathedraal’ in Rüdersdorf. Bekijk het wapentuig van de Sovjets bij Museum Karlshorst of ga in Wünsdorf-Zossen en Fürstenberg/Havel op zoek naar verstopte standbeelden van communistenleider Vladimir

Lenin. Laad je op aan de stilte van Natur Park Südgelände, bij de glooiingen van de Märkische Schweiz, in het turquoise water van de Liepnitzsee of bij het zomerhuisje van de wereldberoemde natuurkundige Albert Einstein. Bekijk werken van de sociaal-realistische schilder Hans Baluschek of kunstinstallaties in natuurgebied Hoher Fläming. Of ga voor een rauwere ervaring met melancholische accenten: verken het verlaten sanatorium Beelitz-Heilstätten of de mix van helse historische en hemelse Scandinavische sferen in natuurgebied Uckermark.

HOE DIT BOEK TE GEBRUIKEN

Dit boek neemt de gevorderde Berlijnbezoeker mee naar historische, culturele en groene bezienswaardigheden in de stad, de buitenwijken en de omgeving. Sommige hoofdstukken zijn gebaseerd op een specifieke periode, andere zijn thematisch opgezet en gaan dwars door de tijd heen. Het verleden is gelaagd en daarom schaduwen de teksten elkaar een beetje. Zo komen DDR- en Sovjetplekken niet alleen voorbij in het hoofdstuk over de Koude Oorlog, maar ook in de verhalen over de *usual suspects*, de Mauerweg, de keizertijd, het industriële erfgoed, het groen, de verlaten gebouwen en de negentien tochten. Gebruik de index achter in het boek om er zeker van te zijn dat je alles over een bepaalde plek meekrijgt.

Het idee van dit boek is om de genoemde plekken zelf te combineren tot dagtrips. Alle plekken zijn te voet, met de fiets of het openbaar vervoer goed te bereiken. Een auto is overbodig. Ga bijvoorbeeld ontbijten bij Das Café in der Gartenakademie, wandel door Friedenau, bezoek Natur Park Südgelände of de Berlinische Galerie, ga ‘s avonds naar Rocoto en sluit af met een film in de Babylonbioscoop. Of ga voor een door de Industriesalon georganiseerde tour in Elektropolis Schöne-weide, knoop Treptower Park of de moderne kunst in KINDL eraan vast, ga eten bij Max und Moritz en blijf tot en met het gouden uur op het Tempelhofer Feld.

Op de bonnefooi een eind weg fietsen is ook een goede manier om zelf te ontdekken. De witte bordjes met groene teksten in de stad helpen daar een handje bij. Te voet zijn de Ausflugs-touren van de S-Bahn en de Grüne Hauptwege (groene bordjes met wandelende beer) aanraders,

ook is het altijd een goed idee om een rivier(tje) te volgen. Ook leuk: doe met de S-Bahn een rondje Ringbahn of reis naar het eindpunt van een willekeurige lijn.

Een paar delen van dit boek bieden wél kant-en-klare tours. Als je Berlijn al denkt te kennen, blader je direct door naar het hoofdstuk met de negentien tochten, vol met onbekende plekken. De beginpunten liggen op maximaal een uur reizen vanaf de vier ‘hoekstations’ van de Ringbahn: Gesundbrunnen (noord), Ostkreuz (oost), Südkreuz (zuid) en Westkreuz (west). Vaak is de S-Bahn of trein nog maar een stukje op weg of er dienen zich al volkstuintjes, bossen en open velden aan. De routes staan zo goed mogelijk omschreven, soms met behulp van wandelmarkeringen of fietsknooppunten. Deze *Fahrrad-knotenpunkte* zijn alleen buiten de stadsgrenzen te vinden en te herkennen aan de rode bordjes met witte cijfers. Soms gaat de fiets mee in de S-Bahn of trein, vergeet dan niet om ook een fietsticket te kopen.

Als je zelf verschillende bestemmingen in Brandenburg aan elkaar knoopt, gebruik dan zoveel mogelijk de fietsknooppunten. In dat geval rijdt je meestal over goede fietspaden, weg van de auto’s. Verwacht in en om Berlijn niet te veel van de fietspaden. Soms stoppen ze abrupt, kom je op de autoweg terecht of verandert plotseling de ondergrond. Een fietshelm is niet verplicht maar geen overbodige luxe. Ook altijd in de tas: insectenspray en zwemkleding. Neem zeker buiten de stadsgrenzen contant geld mee en zoek vooraf de openingstijden op van bezienswaardigheden en horeca, want die zijn vaak maar beperkt.

01 DE MAUERWEG

Fietsen langs het brandpunt van de Koude Oorlog

Vanwege de afwisseling van stadsgewoel, lieflijke landschappen en opeengestapelde geschiedenis biedt de Mauerweg een mooi voorproefje van wat de omgeving te bieden heeft. De 160 kilometer lange fietstocht langs het verloop van de Berlijnse Muur – rondom het voormalige West-Berlijn – voert grotendeels over de grens tussen Berlijn en Brandenburg, over smalle asfaltwegen waarover de grenswachten zich verplaatsten.

BERNAUER STRASSE

De Berlijnse Muur is al langer weg dan dat hij er stond en materiële overblijfselen zijn er maar weinig. De bekendste uitzondering is de East Side Gallery. Na de Wende versierden internationale kunstenaars het 1,3 kilometer lange stuk Muur, waaronder met een afbeelding van de broederkus tussen DDR-dictator Honecker en Sovjetbaas Leonid Brezjnev. Bijzonder is dat de kunstwerken op de oostelijke zijde staan, en dus van na de Wende zijn. Voor november 1989 was namelijk alleen de westzijde versierd, vooral in Kreuzberg en met vrijheidskreten. In het oosten was het niet mogelijk om dicht bij de Hinterlandmuur te komen, zoals de Muur die wij kennen technisch gezien heet. Het was de allerlaatste hindernis van de zwaar beveiligde grensstrook. Wat dat betreft geeft het rauwe stuk muur aan de Niederkirchnerstraße een authentiekere indruk. De slechte staat van het beton is te danken aan de Mauerspechte, de mensen die met hamer en beitel in de handen stukjes afsloegen – om te verkopen of om zelf te houden.

Het ‘herinneringsparcours’ aan de Bernauer Straße geeft inzicht in hoe de grensstrook functioneerde. Vanaf het uitkijkpunt van de Gedenkstätte Berliner Mauer kijk je op een strip zand met hekken, tussenmuren en wachttorens. De Muur bestond aanvankelijk uit zeker 20.000 betonnen palen, 300 ton prikkeldraad, twee ton klemhaken en honderden wachttorens. In de jaren zeventig deed het type Grenzmauer 75 zijn intrede, bestaande uit betonnen muursegmenten van 3,6 meter hoog. Om klimmen te bemoeilijken zat er een buis op. Alleen stront kon vrij van oost naar west vloeien, werd weleens gezegd. De Oost-Duitse grenswachten patrouilleerden dag en nacht en werden tegelijkertijd vereerd en gewantrouwd door het regime. De DDR ontkende het, maar op sommige plekken hingen ook automatische schietinstallaties. Nabestaanden die op het aangrenzende, schitterend verstilde Friedhof II der Sophiengemeinde het graf van hun

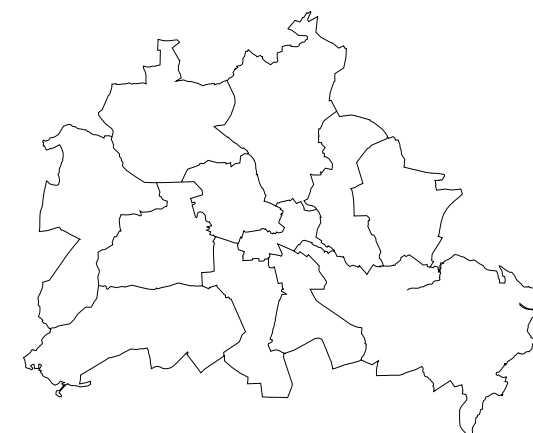
overleden dierbaren bijhielden, kregen te maken met grommende grenshonden. De voormalige Versöhnungskirche stond moederziel alleen in het niemandsland en werd in 1985 opgeblazen door de DDR-autoriteiten. De kerk heropende in 2000 als ronde houten kapel, omzoomd met blonde roggehalmen. De DDR-autoriteiten metselden op de Bernauer Straße ook zonder pardon de ramen en deuren van huizen op de grens dicht. Sommige Oost-Duitsers wisten nog net op tijd naar het westen te springen. Op de façades na werden de gebouwen gesloopt, om te voorkomen dat Oost-Duitsers vanuit de lege huizen vluchttunnels zouden graven. Bijna 60 Oost-Duitsers wisten in oktober 1964 door tunnel nummer 57 te ontsnappen. Drie jaar eerder beproefde de Oost-Duitse politiemann Conrad Schumann zijn geluk op de kruising met de Ruppiner Straße – bekend van de iconische foto. Hij wist over het prikkeldraad naar het westen te ontsnappen.

De Muur sneed zo’n 70 straten af en sommige stations, zoals Nordbahnhof, werden een *Geisterbahnhof*: de West-Berlijnse stadstreinen reden er wel doorheen, maar stopten er niet. Alle toegangen waren afgesloten en er liep bewaking op de perrons. De aangewezen plek om van oost naar west en andersom te reizen lag niet bij de Bernauer Straße, maar aan de Friedrichstraße. Het Tränenpalast, zoals de grenspost in de volksmond bekend stond, was in praktijk vooral de plek waar familieleden of vrienden uit West-Berlijn na een bezoek afscheid namen. Voor vertrek sloegen ze nog goedkope sigaretten en whisky in bij de Intershop op het station, leert het museum dat nu in het gebouw zit. Het was voor het regime een goede manier om aan Westerse deviezen te komen.

VAN MAUERPARC TOT SPANDAUER TOR

In noordelijke richting eindigt de Bernauer Straße in het bekende Mauerpark. Plukjes mensen maken hier muziek, drinken een biertje, spelen basketbal of hangen in het rustige deel in een hangmat. Graffitikunstenaars zijn driftig in de weer op de

03 DE WEIMARTIJD (1918-1933)

Dada, filmstudio's en balhuizen

In de chronisch instabiele Weimarrepubliek was Berlijn een vrijplaats van experiment. De bekende pleinen en boulevards bruisten van de grootstedelijke energie, in de kunsten waren grenzen er alleen om verlegd te worden en de sfeer in de dranklokalen en theaters was bandeloos.

DE GEEST VAN DE NOVEMBERREVOLUTIE

De Eerste Wereldoorlog mondde in Berlijn uit in straatgevechten en revolutie. Vanuit een raam van het Rijksdaggebouw riep Philipp Scheidemann in november 1918 de republiek uit. Op precies dezelfde dag riep ook Karl Liebknecht een socialistische staat uit. Dat gebeurde voor het vroegere stadsslot en niet – zoals de DDR beweerde – vanuit het gebouw zelf. Op de Neuer Marstall, achter het stadsslot, zit een plakkaat ter herinnering aan Liebknechts daad. De geest van de Novemberrevolutie is ergens anders evenwel een stuk sterker. Verstopt aan de rand van Volkspark Friedrichshain ligt het Friedhof der Märzgefallenen. De slachtoffers van de mislukte revolutie van 1848 liggen begraven op een vierkant plein met een gedenksteen in het midden. Veel doden waren nog geen 40 jaar oud en hadden beroepen als schildersleerling, wever en bakkersknecht. In de keizertijd groeide de begraafplaats uit tot bedevaartsoord voor

sociaaldemocraten. Om hen te dwarsbomen sloten de Hohenzollerns het gebied jarenlang af en lieten ze de teksten van rouwkransen controleren. Als de uitspraken te aanstootgevend waren, moesten de linten eraf.

Om de connectie tussen de revolutie van 1848 en 1918 te benadrukken, werden ook de helden van 1918 begraven op het Friedhof der Märzgefallenen. Althans: een deel van hen. Door de breuk tussen de sociaaldemocraten en communisten belandden slachtoffers van de communistische Spartacusopstand vooral op het Sozialistenfriedhof in stadsdeel Friedrichsfelde. De sociaaldemocraten en communisten hielden hun herdenkingen op het Friedhof der Märzgefallenen voortaan ook apart van elkaar. De nazi's verwaarloosden de begraafplaats en het organiseren van herdenkingen was in deze periode te riskant. Na de oorlog vonden er weer ceremonies plaats, maar de verdeeldheid was niet verdwenen. In maart 1948 hielden de

SED en de West-Duitse politieke partijen aparte herdenkingen voor de 100-jarige verjaardag van de mislukte revolutie van 1848. Het Friedhof der Märzgefallenen kwam in Oost-Berlijn te liggen en de DDR maakte de plek onderdeel van het staatsverhaal. Er werden tombes met uitspraken van Ulbricht en Liebknecht toegevoegd en een standbeeld van een matroos met gebalde vuist. Het is een verwijzing naar de marinedivisie die in de Spartacusopstand meevocht. Na de Wende kwamen er verschillende informatieborden en een tentoonstellingsruimte bij op het terrein.

KLOPPEND HART VAN DE MODERNITEIT

Toen hoofdpersoon Franz Biberkopf uit Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz* eind jaren twintig na enkele jaren celstraf weer vrij rondliep, duizelde het hem van alle geluiden, lichten, de stank en het krioelende verkeer. Als kloppend hart van de moderniteit was Berlijn overweldigend. De Alexanderplatz stond door de mix van druk verkeer, nachtleven, criminaliteit, prostitutie en politieke activiteit te boek als de 'grote hoer van Babylon'. Ook op de Potsdamer Platz was het grootstedelijke gevoel sterk. Het was een van de drukste verkeersknooppunten ter wereld, vol met lichtreclames, modernistische gebouwen en horeca als bierpaleis Pschorr Haus en kunstenaarscafé Josty. De verlichte ramen, neonletters en de donker geklede arbeiders op Hans Baluscheks schilderij *Großstadtlichter* uit 1931 en de mengelmoe van vernipperde trams, bomen en huizen op Otto Möllers abstractere *Straßenlärm* uit 1920 (tentoongesteld in de Berlinische Galerie, zie p74) weten de chaos en energie van de metropool wonderwel te vangen.

Unter den Linden was in deze tijd het domein van flaneurs en had de bijnaam *Laufstraße*. De door-kruisende Friedrichstraße stond met een aaneenschakeling van dranklokalen, bordelen en theaters als de Wintergarten en de Imperator bekend als de *Saufstraße*. De Leipziger Straße werd als centrum van het opkomende consumentisme *Kaufstraße* gedoopt. In de straat waren deftige warenhuizen

Van ontbijt tot snack, van koffie tot lunch

Het is heerlijk om in de buurtjes van Berlijn op een terras koffie te drinken of om uitgebreid te ontbijten, brunchen of lunchen in het groen. Met curryworst, döner kebab en gefrituurde kip is het ook nog eens ongeneerd goed snacken in de Duitse hoofdstad.

DAS CAFÉ IN DER GARTENAKADEMIE

Dit café annex tuincentrum in het chique stadsdeel Dahlem is prachtig in elk seizoen. In de warmere maanden zit je beschut onder de parasols in de tuin, omringd door bloemen, fruitbomen en klimrozen. In de koudere maanden zit je in de serre aan ontbijtklassiekers als eggs benedict. De sfeer is luxe, maar niet op een stijve manier. Er zit ook een kleine vestiging van Manufactum, een warenhuis met prijzige maar duurzame producten – van hangmatten tot zeepjes. Andere opties voor ontbijt of brunch in het groen zijn Mutter Fourage, Café am Neuen See, het retro-achtige restaurant Schönbrunn en het dakterras van Café Baier. dascafeindergartenakademie.de

BROTMÌ

Stel je een ongelofelijk knapperig maar licht stokbrood voor, besmeerd met paté en een speciale saus, volgestopt met sappige stukjes gemarineerde kip, varken of tofu, afgemaakt met augurk en verse koriander. BrotMi ziet er pretentieloos uit, maar het is een van de beste plekken voor een Vietnamese bánh mì. Bekender en hipper is de keten Saveur de Bánh Mì. brotmi.jimdosite.com

FRISCHE PARADIES

Koop bij Frische Paradies groenten, fruit, vlees en vis van de hoogste kwaliteit en moeilijker te krijgen ingrediënten. In de bistro bereiden de chefs heerlijke lunches, afgemaakt met een glas wijn. Denk aan bouillabaisse, rundertartaar of gnocchi met lam. Andere bijzondere internationale supermarkten zijn Centro Italia en Mitte Meer. frischeparadies.de

DILEKEREI

De Duitsers zijn dol op *Kaffee und Kuchen*. Er is dan ook bepaald geen tekort aan goede koffiehuisen annex banketbakkerijen. Dilekerei steekt een stuk boven het maaiveld uit. De minimalistisch vormgegeven, kleurrijke, ambachtelijke taarten, cakejes en petit fours van patissier Dilek Topkara staan uitgestald in de vitrines. De gedroogde bloemstukken eromheen zijn een eerbetoon aan haar Turkse roots. Andere goede plekken in deze categorie zijn Barcomi's, Sinless Cakes Cafe en Café KuchenZeit. dilekerei.com

THE BARN

Overal in de stad zijn koffiespecialzaken uit de grond geschoten die de esthetiek en smaken van *third-wave coffee* naar de stad brachten: zorgvuldig geselecteerde, huisgebrande bonen van één herkomst, afgemeten kopjes koffie en minimalistische interieurs die uit Kopenhagen of Stockholm zijn overgewaaid. The Barn, Bonanza Coffee en 19grams zijn opgeklommen tot gerespecteerde instituten. Naast de strakke espressobars zijn er bergen met huiskamercafés vol met bij elkaar geraapte stoelen, planten en boekenkasten waar je urenlang kunt zitten met een krant of boek. Omdat naast smaak ook de omgeving meetelt, zijn ook Auguste Hähnel, Café Bornträger en ZEIT Café leuke opties.

thebarn.de

KAFFEE.BAR

Elke buurt beschikt wel over een aantal ontbijt-adresjes die precies doen wat je ervan verwacht: prima koffie en dito ontbijt serveren. Kaffee.bar zit tussen de chiquere en ‘standaard-maar-goede’ hipsterplekken in Prenzlauer Berg en serveert gepocheerde eieren, croissants, stapels luchtige pannenkoeken en open sandwiches van zuurdesembrood. Voorspelbaar, maar onberispelijk uitgevoerd. Hier kom je altijd weer naar terug, net als naar de ontbijtrestaurants Benedict en Annelies.

kaffeebar.berlin

SCHÜSSELDIENST

‘*Iss keine gewöhnliche Bowl*’, spoort dit restaurant in de populaire Akazienstraße voorbijgangers en bezoekers aan. Het betekent zowel ‘eet geen’ als ‘dit is geen’ gewone bowl. En zo is het maar net, want Schüsseldienst neemt de eenvoudige bowl ongewoon serieus. Chef-kok Felix Mielke verliet de haute cuisine om vrijer te koken. Dat resulteert in volle en gelaagde smaken in een bowl: geroosterde groenten, verse kruiden, romige sauzen, ei, rund of kip, en granen plus ingemaakte groenten die alles in balans brengen.

schuesseldienst-berlin.de

DADDY’S KEBAP

De döner kebab is in Duitsland zo populair dat hij de braad- en curryworst is voorbijgestreefd. Dat beweert althans journalist Eberhard Seidel in zijn boek *Döner. Eine türkisch-deutsche Kulturgeschichte*. Berlijn is de kraamkamer van de snack en kent een veel spectaculairder uitvoering dan de Nederlandse variant. Naast de bekende ingrediënten zitten er vaak ook kool, sauzen, verse kruiden, stukjes geitenkaas en gebakken aardappelen in de döner kebab. Helemaal fantastisch is de zogeheten *yaprak* of steak döner. Het vlees wordt dan niet gesneden van een moeilijk thuis te brengen, samengeperste bonk vlees, maar van een ambachtelijke stapel biefstukken. Goede adressen hiervoor zijn Daddy’s Kebab (onze favoriet), maar ook Ehl-i Kebab, Meraba Dönermann en Hasir op de Adalbertstraße.

instagram.com/daddyskebab

THAIPARK

In de zomer krijgt Berlijn op sommige plekken een haast zuidelijke energie en het Thaipark geeft daar een Aziatische twist aan. Van maart tot september serveren tientallen kraampjes in het weekend Thais streetfood, zoals vers in de vijzel gestampte papajasalade, op houtskool gegrilde vleesspiesjes, pad thai, noedelsoep en desserts met kokos, mango en kleeffrijst. Markthalle Neun, de Arminius-markthalle en Markthalle Pfefferberg zijn andere leuke los-vaste markten.

thaipark.de

FRÜHSTÜCK 3000

Op zoek naar een modern ontbijt of lunch, maar geen zin in een avocado toast of eggs benedict? Ga dan eens naar Frühstück 3000. Puur afgaande op de menukaart biedt dit restaurant misschien niets bijzonders, maar de uitvoering en kwaliteit is van het hoogste niveau. Dat geldt zeker voor de rosbief op focaccia verfijnd met gestoofde ui en truffelcrème, en de gefrituurde kip op een cheddarwafel met pickles en een saus van chili, spek en karamel.

fruehstueck3000.com

44 BREKKIE

‘Gewoon lekker’, zou een tiener de *egg drop sandwich* van deze zaak noemen. En eerlijk is eerlijk: daar is geen speld tussen te krijgen. De uit Zuid-Korea overgewaaid sandwiches bestaan uit geroosterde brioche gevuld met romig roerei, gesmolten kaas en – in dit geval – een geheime, verslavende saus. Het is een beetje lastig eten zonder knoeien, maar heel bevredigend. Overigens zijn veel andere plekken die deze sandwich serveren ook prima.

instagram.com/brekkie44

ZUR BRATPFANNE

Iedereen kent Konnopke’s Imbiß, en niet zonder reden. De curryworst is er heerlijk en de setting onder de U-Bahn iconisch. Maar de beste curryworst van de stad vind je toch echt in het zuidwesten, bij Zur Bratpfanne. Voor het eenvoudige kraampje staan vaak lange rijen met klanten die kiezen tussen *mit* of *ohne Darm*, de ene wat knapperiger en de andere wat zachter. Het worstje zwemt in een volle, smakelijke tomatensaus met kerriepoeder waarvan het precieze recept familiegeheim is. Andere favoriete kraampjes zijn Curry 61, Curry 36 en Curry Baude, in het monumentale noordelijke gebouw van station Gesundbrunnen.

zurbratpfanne.de

ISHIN

Lunchtijd op de Friedrichstraße: kantoorwerkers krioelen over straat, veelal rondom de vijf verdiepingen tellende monoliet van boekhandel Dussmann. De vette hap slaan ze over, in plaats daarvan schieten ze de Mittelstraße in richting Berlijns slechtst bewaarde lunchgeheim. De sushi in deze Japanse kantine is spotgoedkoop en extreem goed, de bediening pijlsnel en voor iedereen is er onbepakt groene thee. Trakteer jezelf op de *sake aburi uramaki* of de *sanshoku don* en je zult ons dankbaar zijn. Een ander goed sushirestaurant is Akiko Sushi.

ishin.de

CUORE DI VETRO

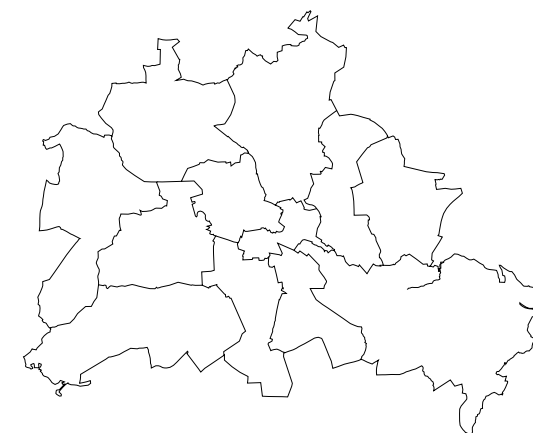
Zodra de lente in de lucht hangt, staan er lange rijen voor de ijssalons. Met de *fior di latte* gemaakt van extra lekkere melk, room en suiker en de diepe smaken van de donkere chocoladesorbet zit je bij Cuore di Vetro altijd goed. Voor een keer iets anders ga je naar het schaafs van Shaveiceberlin of naar Duo. Deze winkel is trots op zijn Siciliaanse benadering van *gelato*, waarbij minder lucht en veel fruit wordt gebruikt om een rijkere smaak en zachtere textuur te verkrijgen. En dan is er nog Jones, een Berlijns begrip dat het eveneens net iets anders aanpakt. Het ijs wordt hier in kleinere hoeveelheden gemaakt en er zitten vaak stukjes koek, chocolade of noten doorheen. De ster van de show is het zelfgemaakte ijshoortje, dat de prijs van een extra euro zonder twijfel waard is.

cuoredivetro.berlin

GUTEN DAG

In de categorie ‘geweldige snackkraampjes onder de U-Bahn’ speelt Guten Dag in de Champions League. Hier aan de Schönhauser Allee wordt zonder veel poespas dubbel gefrituurde Koreaanse kip geserveerd, overgoten met zoete, kleverige en pittige sauzen. Andere aanraders in de categorie gefrituurde kip zijn Birds in the Kitchen en Humble Pie.

instagram.com/gutendag_gonggan_berlin

Leninbeelden, Stasidossiers en een afluisterstation

Het gedeelde Berlijn was de frontstad van de Koude Oorlog, met een flinke militaire aanwezigheid van beide blokken. Het kapitalisme en communisme wilden elk laten zien dat zij de beste maatschappijvorm boden. In oost leidde het tot een mislukt socialistisch experiment met de Berlijnse Muur als dieptepunt, in west tot een welvarende en alternatieve 'eilandstad'.

DE OPDELING EN DE SOVJETOVERMACHT

Nazi-Duitsland tekende liefst tweemaal zijn overgave: eerst in het Franse Reims, daarna in Berlijn, in een grauwe 'kantine' voor officieren. Museum Karlshorst is een van de verrassendste oorlogsplekken van de stad en toont de zaal van de ondertekening op 8 mei 1945 (9 mei in de tijdzone van Moskou) in deels originele staat. Op de glanzende parketvloer staan onderhandelings-tafels, aan de muur hangen vlaggen van de vier overwinnaars. De leus 'Eer aan de grote overwinning' en een reliëf van een knielende Sovjet-soldaat getuigen van de tijd waarin het museum werd gebruikt voor propagandadoeleinden. Naast het reliëf is een diorama opgebouwd van de slag om het Rijksdaggebouw, compleet met licht- en geluidseffecten. In andere ruimtes zijn geweren, uniformen, cartoons en gruwelijk beeldmateriaal tentoongesteld. In de tuin staat een hele rij tanks, houwitsers en mobiele raketwerpers ('Stalinorgels'). Halverwege de jaren negentig nam een groep Duitse en Russische historici de invulling van het museum over. Sindsdien vertelt de aangrijpende expositie het verhaal van de strijd tussen de Sovjet-Unie en het Derde Rijk vanuit beide kanten. Na de Russische inval van Oekraïne in februari 2022 verwijderde het museum de term 'Deutsch-Russisches' uit zijn naam.

Ook Schloss Cecilienhof in Potsdam beschikt over een onderhandelingskamer, maar hier ontbreken de Franse vlaggen. Aan de Conferentie van Potsdam namen alleen Stalin, president Harry S. Truman en premiers Winston Churchill en opvolger Clement Attlee deel. In het in tudorstijl uitgevoerde Hohenzollernpaleisje besloten de overwinnaars tot de opdeling van Duitsland. De conferentie vond plaats in juli en augustus 1945. Maar de Sovjets hadden sinds hun aankomst in Berlijn in april een aantal maanden het rijk alleen en waren direct aan de slag gegaan om de stad naar hun hand te zetten. In recordtempo bouwden ze drie pompeuze Sovjetmonumenten: in Tiergarten, in Schönholz en in Treptower Park. Voor de liefheb-

bers is er ver buiten de stad ook nog Gedenkstätte/Museum Seelower Höhen. Het ensemble in Treptower Park opent met een standbeeld van een moeder die treurt om de gevallen zoons en dochters. Daarna volgen twee rode marmeren vlaggen met hamer en sikkel erin gegraveerd en twee standbeelden van knielende soldaten. Tussen de twee manschappen duikt het pronkstuk op: een twaalf meter hoge sculptuur van een Sovjetbevrijder die een kind redt en een swastika vermorzelt. Op het terrein liggen duizenden soldaten begraven. Aan de zijanten staan zestien stenen sarcofagen – voor elke Sovjetrepubliek eenje – met uitspraken van Stalin erop: 'Eeuwige glorie aan de strijders van het Sovjetleger, die hun leven hebben gegeven in de strijd om de mensheid te bevrijden van de fascistische onderdrukking.' Het ensemble diende ter legitimatie van de macht van staatspartij SED en was het belangrijkste oorlogsmonument van Oost-Duitsland.

Na de Wende gingen er stemmen op om alle Sovjetmonumenten (en die van de DDR) te verwijderen en neer te zetten in een afzonderlijk historisch museumpark. Op zijn minst zouden de uitspraken van Stalin moeten verdwijnen, was de gedachte. Zo ver kwam het niet, want Duitsland nam de eeuwige plicht op zich om de Sovjetmonumenten te behouden en onderhouden. Zeker sinds februari 2022 is de spanning tussen pro-Russische en pro-Oekraïense groepen rond de monumenten om te snijden, vooral op 8 en 9 mei. De Sovjets bouwden niet alleen veel monumenten, ze waren als stok achter de deur ook militair in groten getale aanwezig. Honderdduizenden manschappen namen vanaf de lente van 1945 hun intrek in allerlei militaire complexen rondom Berlijn. Wünsdorf-Zossen, ten zuiden van Berlijn, was de zenuwcentrale en ontwikkelde zich tot het grootste militaire complex van de Sovjets buiten de Sovjet-Unie. Het areaal was voor Duitsers verboden terrein en stond te boek als 'Klein Moskou'. Er waren kazernes, oefengebieden, bunkers, theaters, gymzalen, zwembaden, kantines, com-

centralistische Karl-Marx-Allee. Architect Hans Scharoun zette met het ontwerp van de Philharmonie rond dezelfde tijd ook zijn stempel op het Kulturforum, gelegen achter de Potsdamer Platz. Het gebied herbergt bibliotheken, muziekgebouwen en musea. Daaronder is de Neue Nationalgalerie, ontworpen door Ludwig Mies van der Rohe. Andere bekende modernistische bouwwerken in West-Berlijn zijn Gropiusstadt en het Corbusierhaus van de Frans-Zwitserse architect Le Corbusier. Net als de gebouwen van het Hansaviertel staat deze brutalistische flat in het groen en heeft hij allerlei kleuren.

DE GEALLIEERDE AANWEZIGHEID

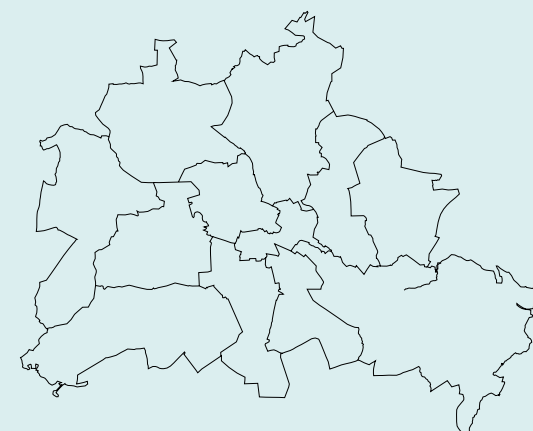
Vergeleken met de Sovjets hebben de geallieerde troepen niet zoveel sporen achtergelaten. Het verlaten af luisterstation op de Teufelsberg is de spectaculairste uitzondering. Door de ligging midden in de DDR konden de Amerikanen en Britten in een radius van 250 kilometer al het militaire radioverkeer van de Oost-Duitsers en Sovjets opvangen. Rond 11 augustus 1984 pikten de geallieerden abnormaal veel signalen op. De reden: de Amerikaanse president Ronald Reagan had vlak voor een radio-opname een grapje gemaakt dat per ongeluk werd uitgezonden. *'We begin bombing in five minutes'*, zei hij. Het liep met een sisser af. Als het echt tot een confrontatie tussen de twee grootmachten zou zijn gekomen, waren er in Berlijn verschillende atoombunkers. Na de Wende raakte het af luisterstation in onbruik. De gebouwen brokkelden langzaam af en er verschenen de mooiste graffiti kunstwerken. Verschillende ondernemers maakten plannen om de plek op te lappen, maar

dat kwam nooit echt van de grond. Het terrein is iets aangeharkt, maar is met ticket en eventueel met rondleiding in vrij rauwe staat te bezoeken. Er staan militaire voertuigen, vlaggen en een machine om op grote schaal papieren te vernietigen. Om een idee te krijgen van de groene wijde omtrek, klim je – het liefst tijdens zonsondergang – het dak op van de radargebouwen.

Aan de andere kant van het Grunewald, aan de Clayallee, bevindt zich het Alliierten Museum. Buiten staat een stuk Muur, een wachttore, een vliegtuig dat deelnam aan de luchtbrug en een van de wachthuizen van Checkpoint Charlie. Het modernistische hoofdgebouw heeft veel weg van een Amerikaanse bioscoop, en dat was het voor de geallieerde troepen ook. De tentoonstelling staat vol met Koude Oorlog-objecten, waaronder voedselpakketten die na de Tweede Wereldoorlog werden uitgedeeld, een kaart met alle aanwezige Sovjettroepen rond de stad erop aangegeven en een lange metalen spionagetunnel die onder Oost-Berlijn lag. Een deel van de expositie gaat over het leven van de Amerikanen in het lommerrijke zuidwesten. Iets ten zuiden van het Alliierten Museum, ter hoogte van de Clayallee 170, zat het Amerikaanse hoofdkwartier. Het door de nazi's gebouwde kazerneterrein is toegankelijk voor bezoekers en werd in 1979 vernoemd naar Lucius D. Clay, lange tijd de hoofdcommandant van de Amerikaanse troepen in Europa. Voor de soldaten en hun gezinnen verrezen Amerikaanse scholen, kerken en winkels in de buurt, waaronder een Burger King. Het was de eerste van Duitsland.

10 NEGENTIEN TOCHTEN

Fietsen en wandelen in Berlijn & omgeving

Ontdek met deze dagtrips de onbekende rijkdom aan historie, cultuur en natuur in de buitenwijken en de omgeving van Berlijn. De geschiedenis kijkt je onderweg aan in vele gedaanten: zuchtend en steunend, vol venijn of stralend van schoonheid. Lees ook de informatie op pagina 13 om voorbereid op pad te gaan.

TUSSEN HEMEL EN HEL IN DE UCKERMARK

Fietstocht van ca. 40 km van station Fürstenberg/Havel naar station Templin. Beginpunt ca. 50 minuten reizen vanaf Gesundbrunnen. Bewegwijzering met bordjes Tour Brandenburg. Lees ook hoofdstuk 4, 5, 8 en zie tocht 18.

Het blijft een vreemde gewaarwording hoe groene lieflijkheid en schuldig landschap zich in Brandenburg achteloos naast elkaar presenteren. Volg vanaf station Fürstenberg/Havel de bordjes richting Himmelfort. Voor je het weet, fiets je door heerlijk woeste bebos-sing. Maar in de bosjes staan kriskras vrijstaande huis-jes met verschoten kleuren en dichtgetimmerde ramen. Het zijn de voormalige verblijven van de SS'ers die in het naastgelegen concentratiekamp Ravensbrück dood en verderf zaaiden.

Vervolgens dient de Uckermark zich aan. Het is een geliefd natuurgebied vol hippiecommunes, wouden en meren. Via een stoffig paadje omzoomd met wilde bloemen bereik je bijvoorbeeld de Stolpsee. Het geluid van de golven op het zandstrand en de ruisende bladeren geven direct een vakantiegevoel. De met klimplanten overgroeide kloosterruïne van Himmelp-fort is de volgende tussenstop. Van de dertiende tot de zestiende eeuw zaten hier monniken van de Orde der Cisterciënzers. De tocht kronkelt verder over glooi-ende paden door naald- en loofbossen bezaaid met dromerige vakantiehuisjes. De ene keer zijn het Astrid Lindgren-achtige exemplaren met appelbomen in de tuin, de andere keer moderne ontwerpen of grauwe huisjes met korrelig DDR-pleisterwerk. Richting Lychen zorgen het weidse uitzicht, de roeibootjes aan de steigers en de levendige kleuren voor een Scandina-visch gevoel.

Lychen zelf is een parel van een dorp en ingeklemd door zeven wateren. Kajakken, zwemmen, ontspannen in ouderwetse biergartens: het kan hier allemaal. Het

wat hippere cafeetje Kunstpause is uitgesmeerd over twee niveaus. Boven is kunst te koop en is er koffie en taart met seizoensfruit, beneden op het terras staan *Schmorgurken* en andere DDR-klassiekers op het menu. In de Pannwitzallee ligt het voormalige sanatorium Hohenlychen. In het Derde Rijk kwamen hier in plaats van tuberculosepatiënten topsporters en gewonde SS'ers om op te knappen. SS-chirurg Karl Gebhardt had de leiding en voerde huiveringwekkende expe-rimenten uit op gevangenen van Ravensbrück. Hij sneed ze in hun benen, smeerde glassplinters, vuil en bacteriën in de wond en gipste zijn slachtoffers in, zodat ze niet konden krabben. Vervolgens kregen de proefkonijnen sulfonamide toegediend om te bekijken of het spul infecties verhinderde. In 1943 verbleef Albert Speer een tijd in Hohenlychen om te herstellen van onder meer knieproblemen. In de laatste oorlogs-jaren promoveerde SS-leider Heinrich Himmler de plek tot zijn uitvalsbasis. De geallieerden arresteerden na de oorlog zowel Himmler als zijn lijfarts Gebhardt. De SS-leider pleegde zelfmoord, de chirurg kreeg de strop. De Sovjets namen Hohenlychen in gebruik als militair ziekenhuis, daarna vonden er DDR-zomer-kampen plaats. Na de Wende lieten de eigenaars het complex aan zijn lot over. Enkele jaren geleden bouwde een projectontwikkelaar Hohenlychen om tot chique parkresidentie.

De tocht eindigt iets optimistischer. Half verscholen in de bossen ligt bij Alt-Placht het lieflijke Kirchlein im Grünen. Het kerkje in vakwerkstijl is circa 300 jaar oud en heeft een rieten dak. De lindebomen eromheen zijn nog veel ouder. Fiets via akkers vol rogge, koolzaad en gedroogde hooibalen naar Templin. Angela Merkel bracht een aanzienlijk deel van haar leven in het stadje door. Station Templin – uiteraard met dönertent nabij – is weer een knap staaltje Brandenburgse troosteloosheid. Gelukkig rijdt de trein terug wel gewoon.

SLOTWOORD

Een doodnormale hoofdstad?

Is Berlijn ‘voorbij’? Die provocatieve vraag gaat al decennialang rond en wordt door mensen van verschillende ervaring en levensfase anders beantwoord. Duidelijk is in ieder geval dat de stad nog altijd profiteert van het rauwe imago, maar dat de echt wilde fase vervlogen is. Berlijn is begonnen aan een nieuw hoofdstuk in zijn geschiedenis en dat is helemaal geen ramp.

VERDWIJNENDE RAFELRANDJES

Fotograaf en voormalig clubeigenaar Ben de Biel was er zelf bij en formuleert het krachtig: de wonderlijke jaren negentig waren een ‘unieke fout in het kapitalistische systeem’. Normaal gesproken is ruimte altijd in gebruik, ‘maar daar was in Berlijn destijds geen sprake van’. Die tijd komt niet meer terug, wat rest zijn diep nostalgische films als *In weiter Ferne, so nah!*, documentaires als *Berlin Babylon* en Instagramaccounts zoals die van kunstenaar Uli Happe.

Rafelrandjes maken plaats voor blinkende projecten. Warenhuis Tacheles ging voor de bijl en heropende als aangeharkt, peperduur appartementencomplex met koffiebars, restaurants en fotografiemuseum Fotografiska. Daarin zijn sommige oorspronkelijke graffitiwerken behouden gebleven. De originele club Tresor moest naar een nieuwe locatie verhuizen voor de bouw van winkelcentrum Mall of Berlin. De dikke, verroeste kluisdeur die toegang gaf staat als museumstuk in het herbouwde stadslot annex Humboldt Forum. Steeds meer clubs hebben

moeite om de eindjes aan elkaar te knopen. Een instituut als Berghain blijft vooralsnog overeind, maar zou in de ogen van sommigen symbool staan voor het nieuwe nachtleven: vercommercialiseerd en pretentius in plaats van open en geïmproviseerd. De technotempel opende ‘pas’ in 2004 en kent een streng deurbeleid, het pand is niet gehuurd maar in handen van de uitbaters. Verderop is de woestijn tussen de Warschauer Straße en Ostbahnhof volgebouwd met ziellose kantoren en woonblokken en torent de strakke Amazon Tower hoog boven Friedrichshain uit. Het RAW-Gelände staat op de tocht, in en rond de Rummelsburger Bucht moest een vrijplaats wijken voor luxe appartementen, hotels en een aquarium dat al voor de opening werd weggehoond. Echt alternatief is Friedrichshain nauwelijks nog te noemen.

OP WEG NAAR NORMAAL

De wezenlijkste verandering is dat betaalbaar wonen er haast niet meer bij is. Een vaste baan is een belangrijkere voorwaarde geworden om een leven in Berlijn op te kunnen bouwen. Daardoor trekt de stad ook een ander publiek dan voorheen aan.

OVER DE MAKERS

Laurens Bluekens (Breda, 1987) is journalist, schrijver en historicus. Hij publiceert over geschiedenis, cultuur, media, internationale politiek, Duitsland en tijdgeest voor *VPRO Gids*, *Historisch Nieuwsblad*, *Maarten!*, *HP/De Tijd*, *Nieuwe Revu*, *Trouw* en Deutsche Presse-Agentur (factchecks).

Van hem is ook het boek *Van Rossem – Het onwaarschijnlijke succes van mediapersoonlijkheid Maarten van Rossem*. Daarnaast is hij lid van de commissie Projectsubsidies van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten en geeft hij zo nu en dan gastcollege aan verschillende journalistiekopleidingen.

Eerder schreef hij onder meer voor *EW*, *Blendle*, *Metronieuws*, *Folia*, *NPO Kennis* en Duitsland Instituut. Ook gaf hij enkele maanden taalles in Iran en gaf hij jarenlang rondleidingen bij het Berlijnse Holocaustmonument. Meer over Laurens op laurensbluekens.com.

Ida Reihani (Nowshahr, Iran, 1985) is wetenschapsvoorlichter en journalist. Voor haar documentaire *How Iran targets activists everywhere*, gemaakt voor het YouTube-kanaal *Barely Informed*, won ze de prijs voor Beste Korte Film op het Press Play Prague Festival. Ook werd ze bekroond voor haar bijdrage aan een onderzoek van *Business Insider* naar de positie van lhbt+’ers in Iran.

Laurens en Ida wonen en werken al jarenlang in Berlijn. Dit boek is hun ‘papieren monument’ voor de stad en groene omgeving waarin ze niet alleen de vrijheid, inspiratie en ruimte vonden om zichzelf te vinden, maar ook elkaar.

Bart Giepmans (1977) is schrijver, reisjournalist, treinspecialist en fotograaf. Hij woont sinds 2011 in Berlijn, waar de rijke geschiedenis hem blijft fascineren.

Bart heeft ruime ervaring in communicatie en PR, onder meer bij NS, Deutsche Bahn en Interrail.

In 2023 werd hij uitgeroepen tot Reisjournalist van het Jaar. Hij schreef de bestsellers *Perron Europa* en *Perron Europa 2* over slow travel in Europa, uiteraard per trein. De mooiste verhalen uit beide boeken zijn inmiddels gebundeld in een boek in deze *Slow Travel Europe*-serie.

Voor *Berlijn & omgeving* ging hij op pad om foto’s te maken in de stad en in Brandenburg. Meer over Bart op railtripping.com of volg Bart op Instagram [@railtripping](https://www.instagram.com/railtripping).

